

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

Туранли Фергад Гардашкан-оглу

УДК -940.2 (477)

УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКІ ВІДНОСИНИ
У СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ
(за тюркськими історичними джерелами)

Спеціальність 07.00.02 - Всесвітня історія

07.00.01

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1997

AB 39.046

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрах: загальноісторичської історії історичного відділення літературного факультету Іstanbulського університету (Туреччина)

та історії України історичного факультету Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (м.Івано-Франківськ, Україна)

Наукові керівники: - академік АН вищої школи України, доктор історичних наук, професор Грабовецький Володимир Васильович, завідувач кафедри історії України історичного факультету Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

професор, доктор історичних наук Ферідун Емеджен, завідувач кафедри нової історії історичного відділення літературного факультету Іstanbulського університету (Туреччина)

Офіційні опоненти: - доктор історичних наук, професор кафедри давньої і нової історії України історичного факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка Сергійчук Володимир Іванович,

- кандидат історичних наук, доцент Чумак Василь Арсентійович, старший науковий співробітник відділення Американських і Європейських досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Провідна організація - Львівський державний університет імені Івана Франка, історичний факультет, кафедра давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін

Захист відбудеться "25" листопада 1997 р. об 11. годині на засіданні спеціалізованої вченої Ради Д.01.43.01. по захисту дисертацій в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (252001, м.Київ, вул.Трьохсвятительська, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (252001, м.Київ, вул.Трьохсвятительська, 4).

Автореферат розіслано "24" листопада 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради

І.В.ВЕРБА

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00737602 (P)

Актуальність теми. В сучасній українській історіографії актуальною є проблема новітнього освітлення відносин української нації з народами Сходу, особливо Туреччини, що зумовлене тривалими упродовж багатьох століть стосунками у різних сферах життя.

Надзвичайно важливе значення для усвідомлення турецько-українських відносин мають історичні документи, особливо такі твори, котрі в Туреччині мали назву *в е к а і н а м е*¹. На жаль, досі українська історична наука мало знайома з даними творами².

Разом з тим значення подібних праць тюркських літописців для вивчення українсько-османських відносин важко переоцінити. У наших джерелах можна знайти чимало не тільки цікавих інформативних матеріалів, а й узагальнюючих думок та поглядів турецьких істориків щодо політичних, а почасти й культурних подій в Україні XVII століття.

У *в е к а і н а м е* можна знайти досить об'єктивну оцінку діяльності визначних політичних діячів України, наприклад, гетьмана Богдана Хмельницького.

На наш погляд, глибоке вивчення тюркських джерел дозволить по-новому розставити акценти у питанні турецько-українських історичних зв'язків, що були нав'язані історіографією царського самодержавства та комуністичної ідеології. Саме тому для дисертаційної роботи обрано визначні твори кримської історіографії, "Історія хана Іслам Гірая III Гаджі Мегмеда Сенаї³ (далі Сенаї) та "Процвітання ханів" (розділ "Іслам Гірай хан III") Галім Гірая Султана⁴ (далі Г. Султан).

Щоправда, твір Сенаї одержав досить повну оцінку польського вченого З. Абрагамовича⁵. Проте мусимо сказати, що праця названого автора не позбавлена неточностей і помилок, а також деяких суб'єктивних оцінок у перекладі, коментуванні та тлумаченні тексту літопису Сенаї.

У зв'язку з тим, що твір Сенаї має виняткове значення, постає потреба

1. Тюрк. VEKAYINAME, що в перекладі означає опис щоденних подій, тобто літопис. Див. Ferit Devellioğlu Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lâgat. - Ankara, 1993. - S. 1134.

2. Українські історики частково знайомі з книжкою Евлія Челебі: Челебі Є. Книга путешествия. Вып. 1-2. - М., 1961, 1979.

3. Hacı Mehmed Senai, üçüncü İslam Giray Hân Tarihi. Також див. Babinger F. Osmanlı Tarih Yazıcıları ve Eserleri. - Ankara, 1982. - S. 100-105.

4. Halim Giray Sultan. Gülbün-i Hânân. - Ergülük, 1990. - S. 100-105.

5. Hadzy Mehmed Senai z Krymu. Historia szana Islam Gereja - III. - Warszawa, 1971. (за редакцією З. Абрагамовича).

його наукового видання з метою ретельного опрацювання цього твору українськими вченими.

Завдання нашої дисертаційної роботи полягає, передусім, у тому, щоб запропонувати новий переклад українською мовою, точну транскрипцію тексту та повний коментар до праці Сенаї, а також розділу "Іслам Гірай III" літопису Г.Султана "Процвітання ханів". Важливо здійснити структурно-логічну організацію тексту літопису для полегшення опрацювання твору наступними дослідниками, визначити параграфи і підпараграфи, замінити архаїчні метафоричні висловлювання осmano-тюркською мовою їх сучасними українськими аналогами з метою адекватної репрезентації змісту досліджуваних історичних джерел. Вірші написані в основному арабською і давньоперською мовами, передано прозою.

Вибір теми дослідження зумовлений особливостями розвитку історичної науки в Україні та Туреччині, викликаними новітніми тенденціями в політичному спрямуванні Української держави.

Об'єктом дослідження є історіографічні праці вищеназваних тюркських авторів. В дисертаційній роботі подана їх транскрипція, переклад українською мовою, власні коментарі.

Мета роботи полягає в здійсненні комплексного аналізу конкретних творів Сенаї та Г.Султана, в яких порушено проблемо тюрксько - українських суспільно-політичних відносин XVII ст. на тлі розвитку історіографії в Османській державі.

Досягнення цієї мети вимагає розв'язання таких завдань:

- подати точну транскрипцію та переклад українською мовою названих праць історіографії Кримського ханства середини XVII ст.;
- створити об'єктивну картину українсько-тюркських стосунків середини XVII ст. з урахуванням відомостей українських, а також європейських історіографічних джерел на основі ґрунтовного аналізу названих тюркських документів;
- виконати коментування тексту літописів;
- визначити жанрово-стилістичну природу та місце цих творів серед історіографічних документів Османської держави;
- умотивувати значення даних праць для історичної науки в Україні;
- з'ясувати закономірності укладення союзу між Україною та Кримським ханством як одного з ключових питань даного періоду;
- встановити хронологію спільних військових дій української та кримської сторін.

Методологічною основою дослідження є сучасна концепція розвитку суспільства, яка узгоджується з концептами сучасної

історичної науки про цілісний підхід до вивчення історії взаємозв'язків та взаємопроникнення культур різних націй. Як основоположну, автор обрав методологію дослідження історичних документів, розроблену такими видатними орієнталістами як Ф.Корш, Н.Смирнов, О.Пріцак, Я.Дашкевич, В.Остапчук, А.Зайончковський, З.Абрагамович, В.Чабук, М.Уреклі та інші.

Основний метод дослідження - порівняльно-зіставний аналіз конкретних історичних праць тюркських авторів і великої кількості історичних документів XVII - XVIII століть, що склали основу історичної науки в Османській державі та Україні цієї доби. Використовується також авторські тлумачення і узагальнення, що стосуються проблемних питань теми роботи.

Хронологічна рамка роботи охоплює період від початку правління Іслам Гірая III, точніше від часу його прибуття з Істанбула до Кафі (6 липня 1644 р. і вступу на багчесарайський трон аж до 4 серпня 1651 р.), тобто до часу завершення Сенаї свого літопису.

Протягом цього часу відбулися важливі події:

- напередодні укладення союзу між Україною та Кримом армія хана здійснила переможний похід на Московщину і цар змушений був прийняти всі умови запропонованого кримською стороною договору;
- посилення дипломатичних стосунків між гетьманським та ханським урядами;
- спільні військові походи під час національно-визвольної боротьби українців середини XVII ст.

Позитивні моменти такого короткого часового періоду дозволяють ґрунтовно відтворити послідовну хронологію подій, а також ретельно проаналізувати наукову літературу до окремих проблемних питань дисертації.

Джерельна база дослідження. Вперше в українській історіографії основними джерелами обрано два неукраїномовні (османсько-тюркські) літописи - "Історія хана Іслам Гірая III" Сенаї та "Прозвітання ханів" (розд. "Хан Іслам Гірай III" Г.Султана про україно-османські відносини середини XVII ст.

Саме відомості названих авторів стали "відправною точкою" щодо трактування процесу розвитку взаємин між Україною і Кримським ханством.

Для опрацювання цих літописів в основному використані документи та наукова література архіву музею палацу Топкапи (тюрк.Торкарі) і бібліотек рідкісних видань ім.Сулеймана Кануні, Істанбульського університету та інших книгозбірень Туреччини. Іншу групу джерел склали твори французьких, польських, російських та інших іноземних авторів мовою оригіналу.

Достовірний характер даного дослідження зумовлений, передусім, використанням українських історичних документів, що стосуються проблемних питань взаємозв'язків України з Османською державою, зокрема Кримським ханством середини XVII ст. Особливе місце тут займають літописи Самовидця, С.Величка, Г.Грабянки і праці М.Грушевського, І.Крип'якевича, О.Пріцака та інших.

Належна увага була приділена дипломатичному листуванню державних діячів досліджуваного періоду.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що обрана тема в українській історичній науці досі не була предметом спеціального вивчення.

В дисертаційній роботі, яка є по суті першим в Україні спеціальним дослідженням літописання Османської держави, пропонується детальне прочитання для об'єктивного трактування літературних джерел, що висвітлюють історичні взаємини України та Кримського ханства середини XVII століття. Подана транскрипція, переклад українською мовою та науковий коментар цих вказаних тюркських історико-літературних документів.

Автор дисертаційної роботи зробив спробу комплексно розглянути праці Сенаї та Г.Султана в рамках жанру *в е к а ї н а м е*, умотивував причину обрання для дослідження саме цих документів необхідністю доповнити джерелознавчу базу українських історіографічних праць тюркськими джерелами.

Завдяки виконаному цілісному багатоаспектному дослідженню тюрксько-українських міждержавних зв'язків вперше на конкретному фактичному матеріалі визначено погляди Високої Порти на розвиток українсько-козацької держави.

Теоретичне значення дослідження полягає в умотивуванні закономірностей та тенденцій відображення міждержавних відносин в історіографічних працях тюркських та українських істориків.

Наш пріоритет у постановці й аналізі цієї проблеми дозволяє значно збагатити джерельну базу та розширити підґрунтя для подальших наукових досліджень українсько-тюркських історичних взаємин, основу яким було закладено у творах видатних істориків України і тюркського світу.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати та методика цієї праці можуть стати джерелом для написання наукових монографій в галузі тюрксько-українських міжетнічних та міждержавних взаємин, бути використані при створенні підручників з історії України й Туреччини, програми окремих курсів та профільних семінарів з джерелознавства, архівознавства, османістики для студентів історичного, філософського, філологічного факультетів, а також фахівців з орієнталістики.

Коментарі та методи інтерпретації результатів роботи дають можливість використати їх при написанні досліджень з історії політичних, релігійних та соціально-економічних взаємин України й Туреччини, що в новітніх умовах розвитку названих держав є надзвичайно актуальним.

Достовірність наукових результатів та висновків забезпечується теоретико-методологічною позицією автора, яка дозволила розробити нову концепцію введення історіографічних документів тюркських авторів в українську історичну науку.

На захист виносяться такі положення:

- транскрипція та переклад українською мовою праць тюркських історіографів - об'єктивний шлях введення чужомовних джерел в українську історичну науку;

- літописи Сенаї та Г.Султана - оригінальні твори тюркської історіографії, що послідовно висвітлюють проблему українсько-тюркських міждержавних стосунків. Йдеться насамперед про посилення дипломатичних відносин між Україною і Кримом, що привело до укладення міждержавного договору в середині XVII ст.

- політика Іслам Гірая III була спрямована на підтримку державотворчих намагань українського козацтва на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким;

- позитивне ставлення тюркських володарів до намірів українських гетьманів створити національну державу супроводжувалося спільними військовими діями проти неприятелів і укладення угод в інтересах обох держав;

- посилення активної політики уряду Багчесараю на півночі Османської держави привело до зростання його міжнародного авторитету як гаранта дотримання сусідніми державами (Річчю Посполитою, Московією) зобов'язань згідно укладення угод;

- зміцнення позицій Кримського ханства об'єктивно сприяло збереженню впливу Високої Порти на північних теренах імперії, яка була втягнута в Критську війну;

- жанр літописання *векаїнаме* є джерелом не тільки об'єктивного висвітлення історичних подій, а й відображення панівної ідеології (духу часу) Османської держави.

Апробація роботи. Обговорення дисертації відбулося на засіданні кафедр історії України Прикарпатського університету ім.В.Стефаніка та загальнотюркської історії Іstanbulського університету, в інституті Сходознавства ім.Агатангела Кримського НАН України. Основні положення та висновки роботи висвітлювалися на наукових конференціях та симпозіумах 1994 - 1997 рр., у

наукових працях автора. Прочитано факультативний курс для студентів Мармарського університету в Істанбулі "Україна і Туреччина".

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, коментарів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету і завдання, методологічні основи, наукову новизну і практичне значення роботи, подано загальний огляд історіографії проблеми, дана характеристика джерельної бази дослідження, викладена біографія та історіографічна діяльність авторів досліджуваних творів.

Розділ перший - "Тюркське літописання як джерело вивчення політичних відносин України і Кримського ханства" - висвітлює історію виникнення та розвитку жанру *векаїнаме*, що означав назву щоденних записів подій у державі. Називається перший офіційний літописець Фетуллаг Ефенді¹, котрий висвітлює історичні події часу правління султана Сулеймана Пишного². У стислій характеристиці даного жанру вказано, що *векаїнаме* складалося у віршованій формі, а пізніше - прозою, мали художній та науковий характер. Ці твори висвітлювали діяльність тюркських володарів, містили цінний матеріал для офіційних істориків при описі сучасних і минулих подій. Особи, котрі призначалися османським урядом для написання історії держави, називалися *векаїнювіс*³. Можна визначити принаймі три відтінки значення слова "описувач подій", а саме: 1 ("секретар запису"), 2 ("офіційний історик") та 3 ("літописець").

Важливо підкреслити, що в Османській державі *векаїнювіси* часто і, навіть як правило, нагороджувалися султаном чи іншими сановниками, що свідчило про значення офіційного (державного) історика. Оттоманський уряд, зокрема великі везіри, в період, коли держава перебувала у важкому стані, піклувалися про розвиток літератури та історії, оскільки вони були переконані, що запис подій минулого та сучасності допоможе відновити могутність держави.

За історичними даними своєрідний інститут літописання існував уже в першій половині XVII століття, хоча, як було зазначено вище, історики такого

1. Тюрк. Fetullah Efendi.

2. Роки правління: 1520 - 1566.

3. Тюрк. VEKAYİNÜVIS.

гатунку були ще в XVI ст. Є дані, що літописання в Османській державі бере свій почток від часів правління Беязіда II (1481 - 1512).

Традиція придворного літописця прижилася і в інших тюркських володарів. Наприклад, за наказом Мегмеда IV (роки правління: 1648 - 1687) був написаний "*В е к а ї н а м е*" Нішанчі Абдуррагман Пашею.

Одним з державних векаїювісів XVII ст. був Наїма Мустафа Ефенді. Його твір "Історія Наїми" охоплює події з 1591 по 1659 рік.

Літопис Сенаї "Історія хана Іслам Гірая III" також належить до жанру *в е к а ї н а м е*. Хоча традиція літописання не була розвинена в Криму і Сенаї не був державним істориком султана, але зі слів самого автора, його було призначено на посаду каді (судді), а згодом за наказом візира кримського хана Сефер Газі Аги, він був уповноважений писати історію кримського володаря.

В першому розділі розкриваються деякі особливості цієї історіографії. Тюркські історики, котрі писали ще до того, як у державі ввели друкування, працювали перш за все не для переконання читачів, як у випадку з книгами, призначеними для широкого кола читачів, записана історія призначалася насамперед для читання вголос. Слухання історичних текстів було однією з існуючих розваг у заможному тюркському середовищі, що завершувалося дискусією з метою знаходження об'єктивної оцінки відображених в документах подій.

В Османській державі кожна видатна особа - султан, великий візир, шейгульіслам - мала свій власний меджліс, своє коло друзів, радників та прихильників. Історія читалась на таких зібраннях, і після того, як певну "подію" було прочитано, слідувало її обговорення. Щоб збагнути витoki оцінок історичних подій, важливо

звернути увагу, як на судження індивідуальних авторів, що тлумачили факти, так і на думки, висловлені в дискусіях.

Ще одним джерелом для опису "подій" були офіційні документи, промови та кореспонденція султана чи хана, або ж навіть накази та рішення, видані ними або діваном від імені володарів.

Книги державних істориків писались тоді, коли рівень культури та освіти даного суспільства чи нації почав зростати.

В літописі Сенаї знаходимо причини національно-визвольної війни (1648 - 1654) українців під проводом гетьмана Б.Хмельницького проти Польщі: релігійні, національні, економічні, політичні та інші, що зумовило її справедливий характер.

В даному творі описується налагодження дипломатичних відносин України

з Кримом в середині XVII століття¹. Цьому сприяла природна вдача й ісламські симпатії самого Б.Хмельницького. Знаменитим фактом зближення України і Криму було задоволення прохання гетьмана про надання йому всебічної допомоги з боку ханського уряду, що привело до укладення українсько-кримського союзу в кінці 1647 - 1648 рр. і зумовило успішний перебіг національно-визвольної боротьби на українських землях. На виконання згаданого договору кримський володар особисто вирушив на допомогу козацькому гетьманові та очолив спільно з ним військовий похід проти королівського війська під Жовтими Водами, Корсунем в травні - червні 1648 р. Здобуті перемоги зміцнили позиції союзників.

В літописі Сенаї витримана точна хронологія вказаного періоду, що підтверджується даними наших історичних документів. Крім того, тюркський історик згадує про ще одну переможну битву запорізьких козаків разом з кримськими татарами під Соколівкою в жовтні 1648 р. Ззначається також факт наступу і захоплення козаками польських фортець Березане та Животів, детально описана Львівська війна з тривалою блокадою міста.

Розглядаючи питання розвитку співпраці між гетьманським та ханськими урядами в подальшій боротьбі з супротивником в 1649 р., зокрема під час Збараської війни, відзначаємо зростання чисельності військової сили союзників, кращу узгодженість їх дій і зміцнення взаєморозуміння між воєначальниками: Б.Хмельницьким й Іслам Гіраєм, які особисто брали участь у військових походах. Літописи Самовидця та Грабянки, дослідження М.Грушевського та ін. підтверджують об'єктивність даних Сенаї.

Порівняння названих творів Сенаї і Г.Султана з іншими сучасними їм документами дозволяє констатувати, що саме вони подають найдетальнішу інформацію про хронологію Збараської війни, склад та чисельність польської армії, розвідувальну діяльність ханської армії, службу євреїв у польській армії, умови Зборівського перемир'я тощо. В даних творах об'єктивно оцінюються дії українських військ, підкреслюється героїзм і відвага запорізьких козаків.

В **другому розділі** "Літопис Сенаї "Історія хана Іслам Гірая III" та історіографічній праці Г.Султана "Процвітання ханів (розділ "Іслам Гірай III") подано тексти названих творів українською мовою, а тексти мовою оригіналу [османо-тюркською] представлено в додатках, що може бути використано як

1. Подаємо в даному авторефераті текст мовою оригіналу, а також транслітерацією і українським перекладом про прибуття Б.Хмельницького до володаря держави (Іслам Гірая III) і доброзичливе ставлення до його прохання про допомогу" із вказаного літопису Сенаї. (Див. даний автореферат - С. 11-13.)

تاریخ سنه سبع و خمین و الف ذی القعدة سنک غره سی کونی ایدیکه ابتداء دولت [د] وزارتاری ظهورنده جمیع لشکریان بر بریله مصالحه و مصافحه ایدیشوب هر بری دل با غی کدورات کینه دن صاف ایتمکله امرا و لشکریان اتفاق و مصافحات اوزره اولوب کویا که ماه نصرت و شمس دولت محافدن چقوب آفتاب عالمتاب عزت غمافدن نفاقدن فورتلدی عالم روشن و روی لشکریان دخی شادمان و شن اولوب شمیدین مکره متفقاً اعدای بد آیین دین مبین اوزره غزا و جهاده اجتهاد اتم مهمات دین و دولت ایدوکی مبرهن در دیو غزا قلیچن حمایل وار بند میان همت صاحبقران زمان ایتمکله تخریض و جد و جهد بیوردیلر

و طوغای | بک نام بر مرد صاحب هنر و روز و غاده شیر نری لایق 37
محافظه سرحد در دیو سرحد فرحکرمان امانیله سرافراز و سربلند بیوردیلر

بو اتانده له ولایتک اوجاقاق بکری و عظیم الشان کچن نامدار سکاری اوزی سرحد ممالکنک قزاقی کفره سیله عداوت اوزره اولوب بالکته اوزی قزاقی رفع ایتمک یتنه عسکر چکوب کلمک تدارکنده ایکن اوزی قزاقنک سردار سرافرازی اولان شیر صاحب ناموس و شجیع ارباب ناقوس ملنکه نام حطوان که جلیتمده شرف اسلامه مترق اولمق استعدادی اولوب هدایت هادی بی زواله مظهر اولاجق مبارزدر اولا که اسلام میتر اولا مزبور ملنکه بر صاحب ادراک بهادر بی باک ارلمغین عداوت دینیته سابقه سن کولکدن چقاروب و بالجمله جناب صاحبقرانییه التجاسی امر ضروری اولدوغی تقدیرجه امداد و معاونت رجاسیله ایلچیلری کلوب عرض عبودیت و اظهار عجز و تظلم ایلدک...

در دولتمدار چنکیزیانه التجا ایدنلرک هر نه قدر عداوت سابقه و جریمه سالفه سی دخی اولورسه | دامن غفو ایله متور بیوردیلوب حصول مرامنه وسوله اهتمام رسم و آیین شاهان پیشین اولدوغندن غیری بو آستان هما آشیانه مخصوص مرغوب و مقبول خصلت پادشاه و عادت کریمانه اولغله مزبور ملنکه نام حطوانک حالته مرحمت بیوردیلوب عتبه علیه مزه یوز سورب عرض عبودیت ایدنلر کافر دخی اولورسه دشمنلریته حفر و زبون اولمق لایق و سزا دکدر دیو بر وجه استمجال امراء ناقار عدو شکاردن بر نیجه لرین امدادینه ارسال و مشار الیه سرحد فرحکرمان^۵ محافظه سنده اولان طوغای بیکی سرعکر و سردار نصب و تعیین بیوزب و علی العقب بالذات حضرت پادشاه سلیمان سربر اسکندر نظیر حضرتلری دخی سفر و غزا مهماتی کورب اول بهار خجسته آتارده جانب اعدایه بر نیت غزا و قصد کفار خاکسار جهاد قلیچین قشاندیلر

İlticâ-nümûden Milneski Hatvân be-derr-i devlet-medâr hazret-i sâhib-kırân u pûzeş fermûden iltimâseş

Târih-i sene seb' u hamsîn u elf zilka'desinin gurreci günü idi ki ibtidâ-i devlet u vezâretleri zuhûrunda cemî'-i leşkeriyân birbiriyle musâlaha vü musâfeha idüşüb her biri dil-i bâ-gall-ı kûdürât-ı kineden sâf itmekle u merâ u leşkeriyân ittifâk u musâfât üzere olub güyâ ki mâh-ı nusret u şems-i devlet mibâkdan çukub âfitâb-ı 'âlemtâb-ı 'izzet-gumâm nifâkdan kurtuldu 'âlem rûşen u rûy-ı leşkeriyân dahî şâdmân u şen olub şimdiden sonra müttefikân a'dâ-yı bed-âyîn dîn-i mübîn üzere gazâ vü cibâda ictihâd-ı ehemmi mühimât-ı dîn u devlet idügü müberrehendir deyû gazâ kılıcın hamâyil-vâr bende-i meyân-ı himmet-i sâhib-kırân-ı zamân itmekle tahriz u cidd u cehd buyurdular

Ve Togây [13b] Beğ nâm bir merd-i sâhib-i hüner u rûz-ı vegâda şîr-i nerri liayk muhâfaza-i serhaddir deyû serhadd-i Ferah-Kermân emâretiyile ser-efrâz u ser-bülend buyurdular

Bu esnâda Leh vilâyetinin ocâklık beğleri vü 'azîmu's-şân geçen nâmdâr segleri Özi serhadd-i memâlikinin Kazâğı keferesiyle 'adâvet üzere olub bi'l-külliye Özi Kazâğı'nı ref' itmek niyyetine 'asker çeküb gelmek tedârikinde iken Özi Kazâğı'nın serdâr-ı ser-efrâzı olân şîr-i sâhib-i nâmus u şcci'-i erbâb-ı nâkûs Milneski nâm hatvân ki cibilletinde şeref-i İslâmla müşerref olmak isti'dâdı olub hidâyet-i Hâdî-i bî-zevâle mazhar olacak mübârizdir ola ki İslam müyesser ola mezbûr Milneski bir sâhib-i idrâk-ı bahâdır-ı bî-bâk olmağın 'adâvet-i dîniyye-i sâbıkasın gönülden çıkarub ve bilcümle cenâb-ı sâhib-kırâniye ilticâsı enr-i zarûrî olduğı takdîrce imdâd u mu'âvenet ricâsiyla elçiler gelüb 'arz-ı 'ubûdiyyet u izhâr-ı 'aciz u tazallüm eylediklerinde derr-i devlet-medâr-ı Çengiziyâne ilticâ idenlerin her ne kadar 'adâvet-i sâbika vü cerîme-i sâlifesi dahî olursa [14a] dâmen-i 'afv ile mestûr buyurulub husûl-ı merâmına vusûle ihtimâm-ı resm u âyin-i şâhân-ı pişîn olduğundan gayri bu âsitân-ı hüma-âşiyâna mahsûs mergûb u makbûl baslet-i pâdişâne vü 'âdet-i kerîmâne olmağla mezbûr Milneski nâm hatvânın hâline merhamet buyurulub 'atabe-i 'aliyyemize yüz sürüb 'arz-ı 'ubûdiyyet idenler kâfir dahî olursa düşmanlarına hakir u zebûn olmak lâyıq u sezâ değıldir deyû ber-vech-i isti'câl ümerâ'-ı Tatâr -ı 'aduvv-şikârdan bir nicelelerin imdâdına irsâl ve müşârun ileyh serhadd-i Ferah-Kermân muhâfazasında olân Togây Beğ'i ser-'asker u serdâr nasb u ta'yîn buyurub ve 'ale'l-'ikâb bizzât hazret-i pâdişâh-ı Süleymân-serfir İskender-nazîr hazretleri dahî sefer u gazâ mühimâtını görüb evvel bahâr buceste-âsârda cânib-i a'dâya bir niyet-i gazâ vü kasd-ı küffâr-ı hâkîsâr-ı cihâd kılıcın kuşandılar

ПРИБУТТЯ (Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ВОЛОДАРЯ ДЕРЖАВИ
(ІСЛАМ ГІРАЯ ІІІ) І ДОБРОЗИЧЛИВЕ СТАВЛЕННЯ ДО ЙОГО
ПРОХАННЯ ПРО ДОПОМОГУ

Першого дня місяця зілкаде, року 1057* (тисяча п'ятдесят сьомого) на початку везірату Сефер Газі Агі, всі конфліктуючі сторони між собою помирилися і потиснули один одному руки. Вишикувались воїни з командирами, ніби з'явився місяць перемоги та сонце держави. Завдяки такому обнадійливому розвитку подій, які освітлювали світ від гніву та ненависті, піднесення опанувало людьми. Відтепер найголовнішим завданням всіх було здійснення походів та священних війн проти ворогів релігії, тому повісили шаблі боротьби та портупей, покладаючись на прихильність володаря часу (Іслам Гірая ІІІ).

Хороброго Тугай Бея (13^б) сміливця, гідного захищати кордони держави, було призначено командиром фортеці Фераг - Керман. В цей час польські "пси, шляхтичі та магнати, котрі вважали себе вельмиповажними особами, розпалили ворожнечу з козаками, що розташувались на берегах Дніпра. Більше того, з метою знищення козаків, відрядили військо. Коли йшла підготовка до війни з козаками (запорізькими), командиром [гетьманом] дніпровських козаків був [Б.] Хмельницький, котрий прихильно ставився до релігії ісламу та мав бажання приймати її. Нехай збудеться цей намір його за допомогою Всевишнього Аллага! Згаданий Хмельницький, будучи сміливим та безстаршним богатирем, викинув із серця давню свою ворожість до релігії [ісламу], прибув до хана [Іслам Гірая ІІІ]. Потім просив допомогу для війни проти поляків. Його посла в Багчесараї заявили про свою лояльність. Також повідомили про свою неспроможність [протистояти неприятелю] та скаржилися на гніт. Отже, хто шукає захисту та допомоги у щасливого Порога ченгизідів, незважаючи на провини і непокору, (14^а) в минулому, всі вони прощаються. Враховуючи важке становище гетьмана Хмельницького, було вирішено надати йому всебічну підтримку. Він [Іслам Гірай ІІІ] проголосив: "Ми не можемо не захистити тих, хто прихляється до високого Порогу нашого каганату, складає нам знаки покори. Якщо навіть вони були християнами, не повинні терпіти від своїх гнобителів". Тому звелів він негайно послати на допомогу [Б.Хмельницькому] татарських воїнів та славетних командирів. Все прикордонне військо Фераг - Керману було передано в підпорядкування Тугай Бею, призначеному головнокомандуючим цього війська. Відразу за цим, його величність Іслам Гірай ІІІ, трон якого нагадує трон Соломона, подібний до Олександра [Македонського] почав готуватися до походу. В ту щасливу пору навесні запланували розпочати військову кампанію проти ворога. Тому, озброївшись шаблями, вирушили на священну війну.

* 28 листопада 1647 року.

джерело для подальших наукових досліджень в історії, літературознавстві, філософії, релігієзнавстві та ін.

В даному розділі вміщено епізод із біографії щодо політичної діяльності Іслам Гірая III із життєпису Г.Султана "Процвітання ханів", що стосується взаємозв'язків Кримського ханства з козаською Україною. Транскрипція¹ латинною вказаних текстів так само винесена в додатки для полегшення читання і можливого здійснення перекладу іншими мовами. Це створює умови для перевірки адекватності українського перекладу при співставленні з мовою оригіналу.

Український переклад літопису Сенаї становить близько 60 сторінок машинопису. Твір складається із вступу, де автор подає короткі відомості про себе і просить благословення Аллага для успіху своєї праці; 20 параграфів, оглавлених Сенаї і пронумерованих нами для полегшення опрацювання оригінального тексту.

Зупинимося докладніше на параграфах, що стосуються вузлових питань дисертаційного дослідження. Наприклад, в §9 йдеться про прибуття гетьмана Б.Хмельницького з посольством до Багчесараю з проханням про допомогу (листопад 1647 р.). Сенаї з пієтетом відгукується про українського гетьмана, називаючи його вождем дніпровського козацтва, "будучи за натурою схильним до того, аби бути ушанованим честю релігії ісламу"². Влаштувати урочистий прийом послів, хан Іслам Гірай III пообіцяв надати допомогу українцям в боротьбі проти Польщі.

У §10 повідомляється про спільний похід, який розпочався 1 травня 1648 року і завершився блискучою перемогою. Зазначається, що напередодні 3500 запорізьких козаків чайками прибули до Дніпра. Вони затримали 80 польських воїнів разом з командирами і постинали їм шаблями голови. З-поміж них трьох відомих полковників козаки взяли в полон і привели до гетьмана Б.Хмельницького. Ще двох полковників захопили солдати Тугай Бея і відправили до Іслам Гірая III. В кінці травня поточного року кримська армія завдала поразки польському війську в містечку Бойтен. Такі успіхи створили радісний настрій у штабі армії кримського володаря, тому він продовжував рухатися з понад статисячним військом на Польшу. Іслам Гірай III направив свого представника до Б.Хмельницького, наказавши йому бути готовим зі своєю армією чекати біля річки Анкіл до прибуття хана з татарським військом. Вони неодноразово завдавали сильних ударів військам противника і знищили не

-
1. Під транскрипцією тут розуміється написання давніх текстів сучасним письмом.
 2. Сенаї. Вказ. пр. - С. 136

один ворожий табір¹

В §13 Сенаї розповідає, що на початку червня 1648 р. Іслам Гірай III дозволив командуючому козацького війська розпочати бій. Армія гетьмана і хана з великою здобиччю і блискучою перемогою 24 джемазієлеввел (15 червня) п.р. повернулася назад². В цьому ж параграфі є відомості Сенаї про її спільний похід на Річ Посполиту, прибуття Б.Хмельницького до штабу кримської армії. Сенаї зазначає, що військовий табір українського гетьмана розташувався неподалік фортеці Салле. Б.Хмельницький разом з поважними командирами й військом, чисельністю 10 тисяч чоловік, прибули до штабу татарської армії. Тут козацький гетьман був урочисто прийнятий, на нього та його соратників одягли коштовні кафтани, усім воїнам гетьмана вручили цінні подарунки.

Після обговорення плану військових дій, як зазначає автор, вони "... спільно рушили на головне місто польського короля Льбав (Львів). У п'ятиницю благословенного місяця 23 рамазана (11 жовтня п.р.) армія, наче море, оточила величезну фортецю Львів³". В цей же час запорізькі козаки разом з воїнами Тугай Бея заблокували фортецю Соколів і після 3 - 4 денного бою завдали поразки силам противника.

Блокада Льбава тривала протягом 22 днів. Посланці противника звернулися до Б.Хмельницького з таким проханням: "Дамо двісті тисяч золотих у скарбнищу, а також заплатимо поголовний податок⁴". Гетьман повідомив про це Іслам Гірая III, і пропозицію поляків було прийнято, блокаду міста знято. Після завершення і цього разу переможного походу в кінці жовтня п.р. Іслам Гірай III зустрівся з Б.Хмельницьким і Тугай Беєм, вручивши їм шаблі та інші цінні подарунки.

У § 15 знаходимо відомості про те, що посланці запорізького гетьмана з'явилися до кримського хана і запевненням у вірності й підданстві, а також готовності українського війська до війни. Сенаї детально описує хронологію військових подій 1649 року, зокрема хід Збараської війни, зустріч гетьмана Б.Хмельницького з тюркськими командирами з метою обговорення таких дій, просьбу про перемир'я польського короля Яна Казимира та ін.

В одному з епізодів розповідається, що "... козацьке військо почало наступ на укріплення противника. Після важких боїв окопи зрівняли з землею,

1. Там само. - С.14^a, 18^{a-b}.

2. Там само. - С.21^a, 23^a.

3. Там само.- С.29^a.

4. Там само. - С.30^a.

перетворили на могили убитих солдатів. Багатьох воїнів захопили в полон, крім цього, з усіх сторін тривали погроми і підпали, козаки грабували, захоплювали коней!

Далі викладено основні умови Зборівської угоди, яка забезпечувала недоторканість земель, міст і сіл, що належали запорізьким козакам.

Український переклад розділу про Іслам Гірая III з твору "Процвітання ханів" Г.Султана разом з примітками та коментарем становить близько 20 сторінок машинопису. Автор повідомляє про родовід згаданого хана, його намагання заволодіти кримським тронем під час перебування в Істанбулі та інші біографічні дані.

Посівши трон у червні 1644 р., Іслам Гірай III після формування нового уряду почав готуватися до війни з Московією, яка зазіхала на його володіння. Одночасно він здійснював переможні походи проти Речі Посполитої.

Г.Султан згадує про вродливість невірниць, серед яких була і Гасекі Гуррем [Роксолана], яка стала улюбленою дружиною султана Сулеймана Пишного і видатною історичною постаттю.

Вузловим моментом розділу є опис війни з Польщею 1649 р., який у своїх істотних рисах збігається з відомостями Сенаї, і виклад головних умов переможців Зборівської битви, які, серед інших, гарантували недоторканість українських земель.

У третьому розділі вміщуємо докладний коментар відображених в літописі Сенаї історичних подій, встановлюємо внутрішній взаємозв'язок між різними частинами тексту, наводимо дані з інших історіографічних джерел, які торкаються висвітлюваних Сенаї і Г.Султаном питань, робимо власні висновки, що впливають з неупередженого аналізу наявних історичних документів. Наведемо деякі приклади.

В коментарях до §9 зазначаються причини національно-визвольної війни Б.Хмельницького, які проаналізовані на підставі українських і європейських історичних документів, що підтверджують відомості Сенаї. Літописець, як відомо, наголошує на ворожому ставленні Польщі до України і намаганні підкорити українців інтересам польської шляхти.

Проаналізувавши зародження та укладення українсько-кримського союзу (осінь 1647 - зима 1648 рр.), констатуємо наявність фактів щодо даної проблеми, в тому числі відзначаємо особисту участь Б.Хмельницького на чолі козацьких послів до Багчесараю. Слід зауважити, що цей договір був важливою політичною подією

насамперед для успішного ведення національно-визвольної боротьби на Україні, а також вигідним кримській стороні для розв'язання її економічних та політичних проблем. Таким чином, одне з головних питань дисертаційного дослідження - причини і перспективи укладення вищезгаданого союзу в середині XVII ст. доведене до свого об'єктивного розв'язання.

В коментарях до §10 наводяться факти практичної реалізації вищезгаданої угоди: 1- спільний похід похід Іслам Гірая III та Б.Хмельницького на Річ Посполиту в травні 1648 року, вдала битва запорізьких козаків спільно з кримськими татарами під Жовтими Водами, 17 - денна блокада містечка Бойтен, яка завершилась остаточною поразкою польських військ, а татарсько-козацька армія одержала першу перемогу.

Сенаї називає чисельність запорізьких козаків (3500), котрі перебували на службі Речі Посполитої та перейшли на бік Б.Хмельницького і полонених ними польських воїнів разом з командирами (80), котрі були страчені козаками. Зазначається, що ці козаки раніше стали на бік Барабаша і виступили проти своєї батьківщини.

Тут же подано ретельний коментар битви під Корсунем на основі документального твердження спільних дій козаків та кримчан, що сприяли розгортанню національно-визвольної війни українців.

Проаналізувавши особливості висвітлення подій травня-червня 1648 року, приходимо до висновку, що в цитованих джерелах точно витримана хронологія вказаного періоду. Констатуємо збіг літописних даних з відомостями Сенаї.

До §13 подано коментар про нову військову компанію, розпочату князем Ієремією Вишневецьким, котрий відразу після згаданої перемоги почав жорстоко карати повсталих в Україні селян. Задокументовано факт захоплення фортеці Животів, населеної євреями.

Важливо підкреслити, що один із коментарів до §13 побудований на листуванні великого везіря, Агмед Паші, Іслам Гірая III, Владислава IV та деяких польських сановників про врегулювання взаємних претензій у зв'язку із здійсненням спільних українсько-кримських дій проти Польщі. Новий везір Коджа Мегмед Паша вказує, що умовою ненападу кримської армії на Річ Посполиту є регулярна сплата данини ханові, узгодженої разом з польською стороною.

Зовнішньо-політична дипломатія Б.Хмельницького була спрямована на те, щоб заручитись підтримкою сусідніх держав у подальшій боротьбі за незалежність України. Зокрема, у липні 1648 року він уклав морську торгово-воєнну конвенцію Бланскучою Портою.

Після перемоги під Пилявцями гетьман вирушив на Галичину, де вибухнуло повстання під проводом Семена Височана, котрий командував 15-

тисячним військом, а пізніше - до Львова, який було здобуто 15 жовтня 1648 року.

Продовжуючи коментування вказаного параграфу, наголошуємо на розвитку міждержавних відносин України з Кримом після попередніх двох перемог над польською армією. Уточнено хронологічні дані за літописом Сенаї, наведено факти про вірність Б.Хмельницького раніше укладеній угоди з Іслам Гіраєм III.

Літописець називав ще одну подію - битву під Соколовим, детальніше описав Львівську війну з тривалою блокадою міста і зняття її за викуп та ін.

Із коментарів до даного параграфу випливає висновок, що подальший розвиток кримсько-українських стосунків каталізував процес державотворення в Україні та сприяв розв'язанню політичних і економічних проблем Криму.

У коментуванні §15 зазначається, що дані Сенаї про співпрацю України й Криму в 1648 році у вирішенні передусім політичних проблем, засвідчуються різними джерелами.

Проаналізувавши цитовані джерела до даного параграфу робимо висновок, що саме відомості Сенаї відтворюють найточнішу хронологію Збараської війни, зафіксовано битву під фортецею Тернопіль, подано інформацію про склад та чисельність польської армії та службу у ній євреїв, про розвідувальну діяльність кримського війська, докладно описано хід та умови перемир'я. Сенаї всебічно оцінює дії українського війська, підкреслюючи героїзм і відвагу запорізьких козаків.

Датовані факти про Збараську війну повідомляються в іншому творі кримської історіографії - "Процвітання ханів" Г.Султана (у ньому викладено основні умови перемир'я).

Подаємо оцінку Зборівської угоди, яка хоч і була нетривалою і невдовзі порушилась, все ж дала можливість запорізькому гетьманові зміцнити міжнародну позицію України, зокрема у стосунках з Високою Портою.

Коментарем до §16 визначено точний родовід Іслам Гірая III аж до Чингізхана (подано генеологічна схема).

У коментуванні до §20 йдеться про похід Крим Гірай Султана і Б.Хмельницького у 1650 році на Молдову і поразку воеводи В.Лупула, про прохання Іслам Гірая III до Б.Хмельницького прислати війська для походу на Московію. Гетьман мав на меті змусити В.Лупула стати на бік України. Молдовський володар, незважаючи на свою васальну залежність від Порти, був прихильний до короля, навіть підтримав польських шляхтичів у війні з запорізькими козаками. Тому османський уряд дав українському гетьманові згоду на здійснення його намірів щодо Молдови. В результаті укладення договору

династичного союзу Б.Хмельницького із В.Лупулом було здобуто важливі політичні та економічні переваги для новоствореної українсько-козацької держави.

Коментарі до всіх параграфів супроводжуються тлумаченнями термінів: історичних, релігійних, філософських, літературних українською мовою, а також географічних назв. Дати вказані в текстах за ісламським календарем Гіджрі й узгоджені з літочисленням за Різдом Христовим.

У висновках підведено підсумки дослідження проблеми. Зокрема наголошується, що названі твори є одними з основних джерел тюркської історіографії, що стосується міждержавних відносин України та Кримського ханства у середині XVII століття. Автори відобразили у своїх творах загальну політику уряду Багчесарая стосовно розвитку дипломатії у вказаний період, яка полягала у взаємній користі в досягненні державницьких цілей Криму й України.

Джерело історії Османів засвідчує зародження українсько-кримського союзу та процес розвитку політичної співпраці, яка створювала сприятливі умови для успішного ведення національно-визвольної боротьби в Україні та вирішення соціально-економічних проблем обох сторін.

ВИСНОВКИ

Літопис Сенаї "Історія хана Іслама Гірая III" та історіографічна праця Г.Султана "Процвітання ханів" (розділ "Іслам Гірай III") - це відгук на історичні події у міждержавному житті Близької Порти, котрі спричинилися до появи численних історичних праць цілої плеяди авторів як в Османській державі, так і в Україні.

Вказані твори - це визначні пам'ятки історіографії Османської держави і зв'язані з появою жанру *веканаме*.

Автори цих документів відобразили в своїх творах загальну політику уряду Багчесарая стосовно розвитку міждержавних відносин XVII століття, яка полягає у взаємній користі державницьких цілей України і Криму.

Названі літописці у своїх працях висловили також індивідуальне бачення історичних подій, зокрема тих, що стосувалися України.

Названі твори - це завершені, самобутні історіографічні праці, в яких присутні також художні компоненти, що притаманно було також і українським історіографічним літописам цієї доби, наприклад творам Самовидця, Грабянки, Величка, "Історії Русів" та іншим.

Твори названих авторів є одними з основних джерел тюркської історіографії, що стосується міждержавних відносин Кримського ханства та України в середині XVII століття.

Джерела історії османів засвідчують зародження українсько-кримського союзу та процес розвитку політичної співпраці, створювали сприятливі умови для успішного ведення національно-визвольної боротьби в Україні та вирішення соціально-економічних проблем обох сторін.

Історичне значення подій досліджуваного періоду полягає в створенні в 1649 р. українсько-козацької держави та зміні геополітичної системи в східно-європейському регіоні.

Основні результати дослідження викладені в таких публікаціях автора:

1. Гетьман //Енциклопедія Ісламу. - Істанбул, 1995. - (562 слова), (тюркською мовою).
2. Османсько - українські відносини //Історія та культура. - Істанбул, 1995. №13 (березень). - С.40-43. (тюркською мовою).
3. Україна під захистом Османів //Історія та культура. - Істанбул, 1995. №15 (травень). - С.40-44. (тюркською мовою).
4. Українсько-Османські взаємозв'язки у XVII ст. //Тези доповіді на науковій конференції "Туреччина і Україна". - Університет Мармара. - Істанбул. 3 січня 1996 р. (тюркською мовою).
5. Тюрксько - Український Союз 1648 р. //Історія та культура. - Істанбул, 1996, № 26 (квітень). - С.53 - 56. (тюркською мовою). (У співавторстві з проф., д-р Грабовецьким В.В.).

АНОТАЦІЯ

Фергад Т. Гардашкан-оглу. Українсько-Кримські відносини у середині XVII столітті (за турецькими історичними джерелами).

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 7.00.02 - Всесвітня історія.

Названі джерела османської історіографії висвітлюють загальну політику Кримського ханства в відношенні розвитку міждержавних відносин в середині XVII століття, метою яких була взаємна користь для досягнення державницьких цілей України і Криму

Створення українсько-козацької держави сприяло зміні геополітичної ситуації в Східно-Європейському регіоні.

Ключові слова: українсько - кримський союз, спільні походи, блискавичні перемоги, українсько - козацька держава, Східна Європа.

Ферхад Т. Гардашкан-оглу. Украинско - Крымские межгосударственные отношения в середине XVII столетия (в соответствии с турецкими историческими источниками).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 7.00.02 - Всемирная история.

Названные источники османской историографии отображают общую политику Крымского ханства в отношении развития межгосударственных отношений в середине XVII столетия, которая заключалась во взаимной пользе для достижения государственной цели Украины и Крыма.

Создание украинско - козацкой державы способствовало изменению геополитической ситуации в восточно-европейском регионе.

Ключевые слова: украинско-крымский союз, совместные походы, молниеносные победы, украинско-козацкое государство, Восточная Европа.

Ferhad T. Gardashkanoglu. The Ukrainian - Crimean interstate relations in the middle of XVII century (according to the Turkish historic sources).

The thesis for a scientific degree of a candidate of History on specialty 07.00.02 - World History.

The mentioned sources of Ottoman historiography reflect the basic policy of the Crimean Khanate as far as the development of interstate relations in the middle of XVII century for the mutual benefit in achieving state authority purpose of Ukraine and Crimea.

The embryo of the Ukrainian - Crimean treaty and the process of political collaboration development create the appropriate conditions for the national - liberating struggle in Ukraine and solving of social and economic problems of both parties.

The creation of the Ukrainian Cossack state influenced in the change of the geopolitical situation in the East - European region.

Key words: the Ukrainian-Crimean treaty, joint raids, flash-like victories, the Ukrainian Cossack state, East Europe.

F. Namiy

Підписано до друку 02.10.97. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Друк високий. Ум. друк. арж. 1.0. Ум. фарбо-відб. 1.0.
Тираж 100 прим. Зам. №1007.

Видавництво "Галичина" 284 000. м. Івано-Франківськ.
вул. Січових Стрільців, 25. Тел. 2-27-34.

430806

AV 39.046